

XAKAS TÜRKÜLƏRİ VƏ ONLARIN DİLİ

İsmayıl KAZIMOV

İndi tarix özəl bir şans verib ki, bütün Avrasiya coğrafiyasında olan türklər öyrənilsin Azərbaycanla müqayisədə (İ.K.)

İmperiya xakası da rus kimi yaşamağa, fəaliyyət göstərməyə məcbur edir. Amma başqa türk toplumları kimi, xakaların da imperiyaya qarşı etiraz duyğuları baş qaldırır.

Mənşələri: Xakas türkləri mənşə etibarilə Yenisey qırğızlarıdır. Yenisey qırğızlarının axını öz qədimliyini bu xalqda qoruyub saxlaya bilmişdir. Həmin qırğızlar Tyanşan dağlarından uzaq Sibir torpaqlarına çox çətinliklə gəlib çıxıb bilmirlər. Onlar Tyanşan dağların tərk etməkdən əsas məqsədləri əlverişli yerlər seçmək və təsərrüfatla məşğul olmaq niyyətini güdmüşlər.

Din. Xakaların dini Şamanizm və Tenriçilikdir. Xakaslar «bütün türklər müsəlmandır!» ideyası ilə müsəlmanlığı qəbul etmişlər. Bir sıra qaynaqların yazdığına görə xristianlaşma prosesində xakaslar kənarda qalmış, heç biri bu prosesə qoşulmamışdır.

Xakaslar sektantlarda (ibadət xana) çox dolaşarlar, dua edirlər. Onlar göy, dağa, suya, müqəddəs ağaclara (məsələn, beryoza ağacına) dua edirlər. Bu, onların mənəvi mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. İbadət zamanı ev heyvanına-İzixaya (atın balası) sitayiş edirlər. Onların bir çox cəmiyyətdən ayrılan, öz dünyalarında olurlar. Təriqətçilik ideyalarını yaymağa çalışırlar. Sektantlığa meyli olan (döstəblər) öz fəaliyyətləri ilə təkcə əli həyatda deyil, bədi ədəbiyyatda da təsvir olunur.

Xakaların tarixi folklor nümunələrində onların monoteist olduqları açıq-aşkar hiss edilir.

Şamanizm xakaların dünyagörüşünün formalaşmasında müəyyən iz qoya bilmişdir. Şamanizm xakaların sonuncu mövqelərini əks etdirir. Etnosun konsolidasiyasında, mənəvi mədəniyyətlərinin, ənənələrinin, dünyabaxışlarının xüsusi rol oynamışdır, Xakalarda din cəmiyyətin ənənəsinin bir hissəsidir. «Ax-Xudaya!» nidaları tez-tez xakaların məişətində səslənir. İnam, etiqat budizmin əsasını təşkil edir.

Müasir Xakasiyada dini reallıq, situasiya indi mürəkkəb bir şəkildə almışdır. 1996-cı ildə 50 % xakas özlərini pravoslav adlandırdılar. Bu da müsəlmançılıqdan kənarlaşmaq demək idi. Beləliklə, yeni xristian sekti yaranır.

Xakaslar avtoetnonim baxımından tadar, tadarlar, xooray, xırqıs-xooray (folklor)da) xarakterizə olunur. Çar zamanında rus rəsmi sənədlərində abakan (yenisey) tatarları, açın tatarları, minusin tatarları da yuxarıda göstəriləndiyi kimi adlandırılmışdır.

Xakaları ekzoetnonim kimi altaylar «Konquray», tobalar «Xooray», konquray, xonru, beldir, şor, saqay və s. adlandırırırlar.

Xakas adı subetnonim kimi 4 etnoqrafik qrup təşkil edir: saqay (saqaylar), kaçınlar (xaas, xaas), kızıl (xızıl), koyballar (xoybal).

Xakaların antropologiyası. Onlar antropoloji cəhətdən Ural irqinə mənsubdurlar. Bu irq Cənubi Sibirin şimal qrupunu da təşkil edir. Kızıl və saqayların bir hissəsi bu qrupa daxildir.

Xakaslar antropoloji cəhətdən tubalara, Altaylara, buryatlara, Yakutlara və şorlara oxşayırlar. Onların hamısı qohumdurlar, bir kökdəndirlər. Xakaların nəsil və fəsilələrinin mənşəyi də bunu sübut edir. Tarixi adları «1

Xakaların rus imperiyasına qarşı birliyinin yolu öncə dil birliyindən keçir. Kırım türkü İsmayıl bəy Qaspiralının dedi ki, «İşdə, fikirdə, dildə bir! Bu şüar müxtəlif ərazilərə səpələnmiş türkləri bir araya gətirmək və bir dildən istifadə etmək məqsədini daşıyırdı. Bu, ümumi türk ədəbi dili idi. Ortaq ünsiyyət dili idi...»

Xakas dili Altay dilləri ailəsinin türk qrupuna aiddir. Bu dil Xakas Respublikasının dövlət dili kimi də fəaliyyət göstərir. Bu dil « kimli» Qazaxstanda diaspora dili kimi də işlənməkdədir. Qazaxstanda xakaları xooray, xırqıs-xooray adlandırırırlar. Onlar Qazaxstanda etnik qrup-azlıq təşkil edir. Onlar öz razılıqları ilə bir zamanlar miqrasiyaların qurbanı olaraq Qazaxstan çöllərinə səpələnmişlər. Xakaslar, həmçinin Tuva, Rusiya Federasiyasının Krasnoyars vilayətində də yaşayırlar (sayı: 72 min)

Təsərrüfat həyatı. Xakaların gündəlik həyatında, məişətində, məşğuliyyətində müxtəlif heyvanların mühüm rolunu almışdır. Onların iribuynuzlu mal-qaraları, qoyun və at sürüləri var. Hər bir heyvana ad vermişlər ki, bu adların da çoxu ümumtürk mənşəlidirlər.

Saysız miqdarda at, qoyun və qismən də sığır sürüləri köçəri xakaların başlıca sərvətini təşkil etmişdir. Xakaların ənənəvi məşğuliyyəti at, iribuynuzlu mal-qara və qoyunlar bəsləməkdən ibarətdir. Xakaların təsərrüfatında başlıca yeri ovçuluq tutur, tayqadan, Sayan dağlarından ov edirlər. Onların bəziləri əkinçiliklə də məşğuldurlar, arpa əker, biçər, pivə hazırlayırlar. 87 % ə yaxın saqaylar əkin işləri ilə məşğul olurlar. Payızda böyük əksəriyyət xakas fındıq yığımı ilə məşğul olurlar. Donuzçuluqla, quşçuluqla məşğul olan təsərrüfatlar da mövcuddur.

Kulinariya mədəniyyəti. Xakaslar qışda ət, yayda südlü yeməklərə üstünlük verirlər. Onlar müxtəlif sulu yeməklər və müxtəlif **bulyonlar (ət suyu)** bişirirlər. Uqre deyilən sulu yemək arpadan hazırlanır. Bayramlarda sevimli yeməkləri inək ətindən hazırlanmış kolbasa olar. Bu kolbasa «xan kolbasası» adlanır. Xakaslar ayrı-ayrı çox içərlər, inək südünü də xoşlayırlar.

Qəzetlər. Xakasiya Respublikasında, paytaxt Abakan şəhərində «Xakas çiri» qəzeti nəşr edilir. Xakas milli hərəkatı «Tun» adlanır.

Xakasiyada məşhur insanlar: Yazıçılar: Bainov Moisey Romanoviç, Balaşov Vladimir Borisoviç, Domojakov Nikolay Qeorqieviç, Kazaçinova Qalina Qoriqorğevna, Kataeva Larisa Petrovna, Kılğçıçakov Mixail Eremeeviç və b.

Alimlər: Qladışevskiy Aleksey Nikolaeviç, Kızlasov Leonid Romanoviç, Maynaqışev Stepan Dmitrieviç, Sunçuqışev Yakov İvanoviç, Todışev Kirill Semenoviç.

Musiqiçilər: Arşanova Zinaida Semenovna, Kataeva Nina Viktorovna, Kanel Aleksandr Aleksandroviç, Çelborakov Qeorqiy İvanoviç.

Folklor. Xakaların özlərinəməxsus folklor dünyası vardır. Tyanşan dağlarından qəbul ayrılmış bu toplumun könlü yuvası folklor nümunələri ilə də köklənir. Adama içinə alan qəhrəmanlıq eposu « 13 13 13 xakas » xalqının şifahi poetik yaradıcılığı İgid Alıpın qəhrəman obrazı Öz doğma torpağını yadellilərdən qoruyub.

Ən məşhur xakas eposları:

« Bu xalqın 30-a yaxın eposu məlumdur. Bu nağılların həcmi 7000 misra təşkil edir. Neçə gün zaman lazımdır ki, onu oxuyub qurtarasan. Burada eposları oxuyanlar Hacı adlandırılır. Hacılar bəzən eposları impovvizasiya edirlər, bu nağıl söyləyənin istedadından ibarətdir. Xakasiyanın epos nağıl edən məşhurları P.Kurbijekov, S.Kadişev, M.Dovrov. Xakas eposlarında şən və kədər hissləri, sənətkarlıq baxımından hiperbollaşma hadisəsi, poetik müqayisə, təkrarlar, ekspressivlik əsas yer tutur.

Xakaların eposlarında (nağıllarında) xeyir və şər qüvvələr qarşılaşdırılır, həyat, yaşamaq uğrunda mübarizə davam edir və nəhayət ki, xeyir qüvvələr qələbə çalır.

Xakalarda folklor aid ifadələr: artıx töreen alıp; tan atxan, apıg kün cıx-xap; Atalar sözləri: Ağırçatxan kizee altın daa orğan tuza polbas (Xəstə adama qızıl çarpayı da faydasızdır); İki ölüm polbas, pirden ospassın (İki ölüm olmaz, olsa biri günahdır)

Təqvim. Xakaların özlərinəməxsus olan təqvim illəri mövcuddur. Məsələn, Şaman arzuları xakas təqvimində öz ifadəsini belə tapır: «Qoy bütün xalq sağlam olsun, qoy bütün mal-qara möhkəm olsun!»

Hər həftənin günlərinin əlamətləri vardır. Məs.: birinci gün- pazıt (ağır gün, ovda heyvanı nişan almaq olmaz), ikinci gün- tooy koyun (oxşar gün), üçüncü gün- saarsıx koyun (qoşa olmayan gün, yol getmək olmaz), dördüncü gün- tort xonix (dörd gün gecələmə), beşinci gün (pis xonix (beş gün gecələmə), şənbə günü- çeçime, bazar günü- pozırax (istirahət günü).

Bayramlar. 22 mart- Çıl Pazı-ilin başı; 22 iyun (Koyun Pazı- böyük Günəş günü, Tun Payram; 22 sentyabr (Kus pazı- başın gücü), Urtun Toyı- məhsulun yığılması günü. Nəhayət, 22 dekabr qış bayramı Ay Pazı- Böyük Ay. Milli bayram, yeni il bayramı 22 mart, tarixi Çıl Pazı (İl başı)

DİL. Xakaslar iki dildən istifadə edirlər: xakas və rus dilləri. Danışq dili həm də xakaların dialekti nitqidir. Şifahi dildə sözlərdən və digər dil vahidlərindən istifadə çox zaman danışanın şəxsi keyfiyyətlərindən və fərdi əlamətlərindən asılı olur. Danışq dili leksikasının Xakas ədəbi dilində çox variantları meydana çıxır.

Xakas dili 4 dialektə ayrılır: 1) saqay dialekti, 2) kaçın dialekti, 3) kızıl dialekti və 4) şor dialekti (şorlar haqqında birinci məqaləmizdə danışılmışdır) Bunlar beltri şivələrinə bölünür. Ədəbi dildə koynə rolunu kaçın və saqay dialektləri oynayır.

(Davamı 4-cü səhifədə)

da deyirlər. Bunlar onlara tarixən verilmiş adlardır.

Xakaslar Rusiyanın türk xalqlarından biri, cənubi Sibir torpaqlarının Xakas-Minusin deyilən hövzəsində məskunlaşmışlar. Bəzi mənbələrdə xakas əhalisinin sayının 72 959 nəfərdən ibarət olduğu göstərilir. İndiki zamanda əhalinin sayı 5408 mindir, bunlardan 384 mini şəhərlərdə (71 %), kəndlərdə isə 1568 min insan (29 %) yaşayır. Xakaslar 8 administrativ regionlarda, 5 şəhərdə, 12 şəhər tipli qəsəbələrdə, 254 kənddə-yaşayış məntəqəsində yaşayırlar.

2002 ilin statistik hesablamalarına görə xakaların tərkibi 65, 5 min insan yaxud 12 % təşkil edir.

Xakaların az bir hissəsi Sibirin Ujur və Şarıp rayonlarında məskunlaşmışlar.

İstifadə olunan ərazi deyiləndiyi kimi Xakasiyadır. Onlar əsasən Xakasiyanın dağlıq və meşəlik ərazilərində ömür sürürlər.

Hələ Çar Rusiyası dövründə xakaları başqa türk tayfaları kimi Tatar adlandırmışdılar. Əslində onlar özlərinə bu adı qəbul etmişlər. Sonralar işlənən «xakas» sözü rəsmi olaraq Sovet dövlətinin ilk illərində istifadə olunmağa başlandı.

Rus imperiyası altında yaşayan başqa türklər kimi, xakaslar da «bir-biri ilə ünsiyyətlərini, qarşılıqlı anlaşmalarını itirdilər. İmperiya bunu şüurlu şəkildə edirdi. İmperiya türk toplumlarını bir-birindən təcrid edir, hər biri ilə tək-bətək öz ünsiyyətini qururdu. İş elə qururdu ki, rus dili türk cəmiyyətinə daxil olsun. Bu işi türk ziyalıları ilə, türk elitası ilə bir-başa ünsiyyətdən başlayırdı. Rus dilini öyrənən türk seçmələri, türkün sayılanları vəzifələrə çəkilib, müxtəlif səviyyələrdə təltif olunurlar. Və beləliklə, türk özü üçün heç bir məcburiyyət olmadan həmin axına qoşulur, rus mədəni mühitinə daxil olur» (Hacıyev Tofiq, **Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili**, Bakı, «Təhsil», 2013, s.10 (248 s.))

Ölkədə Xakas dilini ana dili hesab edənlərin sayı 76, 6%-dir. (1989-cu il hesablamalarına əsasən)

Əsas missioner əlifba - kiril yazısı Xakasiya imlasında 1920-ci ildə tətbiq olunur. 1930-cu ildə bu əlifba latın qrafikası ilə əvəzlənir. Müasir yazı 1930-cu ildə rus qrafikası əsasında formalaşır.

«Xakas» sözünün mənası. Bu ad « Ø - æ» sözü ilə əlaqədardır, həmin sözə Çin mənbələrində rast gəlmək olur, mətnlərdə Yenisey qırğızlarını adlandırmaqdan ötrü bu söz işlədilmişdir. İndi istifadə olunan «Xakas» adı xakaslarnın dədə-babalarının Göytürklərin quzeyində yaşayan və daha sonra Uyğuş hökmlranlığına son qoyan Yenisey qırğızlarıdır.

Xakas dili. Özləri belə deyir: - , yaxud Xakasiya ərazisində istifadə olunan dillərdən biridir. Rus dilindən sonra işlənən dil. Şavırpov rayonunun Krasnoyarsk vilayətində yaşayan 42 604 nəfər insan xakas dilində danışırlar. Xakas dili türk dillərinin şərq budağının xakas –altay qrupuna daxildir. Bu dil Saday, Kaçın, Kızıl, Koybal, Beltir, Şor dialektlərinin birləşmiş biçimindən ortaya çıxan bir dildir. Bu dilin yazılı ədəbiyyatı, yazılı dilinin formalaşmasında Saqay və Kasin (Haas) dialektlərinin mühüm rolu olmuşdur.

2010-cu ilin statistikasına görə bu dildən 40 000 insan istifadə edir.

Xakas dilinin tarixi haqqında. Bu dilin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilər xakas dilinin

çollarınca. *Uklinça uuçanın çooxtarı. Abakan, 2017, s.108 (128 s.)*

S- N uyğuluğu: poras (saq.)- poraN (ədəbi), poras suğ, suğın pazu poras polza, piltiri kirliqök polar.

- İ, ii (saq.)- e, ee (ədəbi);
- E, ee (saq.)- ö (ədəbi);
- A aa (saq.)- o (ədəbi);
- M (saq.)- p (ədəbi);
- Ç (saq.)- s (ədəbi);
- S (saq.)- N (ədəbi)
- ğğ (saq.)- N (ədəbi)

Xakas dilini tədqiqatçılarının nöqtəyi-nəzərinə, bu variantların yaranmasına səbəb etnososial aspektlərdir (° ^ . -

Fonetikada spesifik hərfələr. İ (dərindən nəfəs alaraq tələffüz olunur, sirer (siz), tis, kizi (insan).

Televiziyada öncə xakaslara məxsus spesifik hərfələr öyrədilir. Televiziyada xakas dilinin təbliği üçün, onu öyrətmək üçün dərslər müntəzəm olaraq keçilir.

Ü- kün ülükün (bayram), püüe küskü (bu gün bayramdır),

Ğ- tələffüzü fərqlidir: tağ-dağ, suğ-su, ağas, çılığ-sarı, sarığ, xaydağ, ağas çılığ, uluğ (böyük); suğ çılığ.

Yazı. Xakas dili və onun dialektləri haqqında araşdırma aparan tədqiqatçılar sırasında aşağıdakı alimlərin adını çəkmək olar: D.Q.Messersmidt, Q.Miller, P.Pallas; Q.İ.S-passk, M.A.Kastrena, V.V.Radlov, V.İ. Ver-

XAKAS TÜRK KLƏRİ VƏ ONLARIN DİLİ

tarixini 1200 ildən az olmayaraq davam etdiyini göstərir. Türk olmayan ərazilərdə, qeyri-nitq şəraitində əlaqə – orta əsrlərdə, həmçinin müasir dövrdə leksik və qrammatik materiallar əsasında təsbit edilmişdir. Dilin tarixi durumunun bərpası prinsip etibarlı ilə «əvvəl-sonra» (pozje) sırası ilə ölçülmüşdür. Burada morfonoloji tip əsas götürülmüşdür.

Xakas dilinin Saqay dialektinin fonetik xüsusiyyətləri haqqında. Saqay dialekti ilə ədəbi dili müqayisə etsək, aşağıdakı mənzərəni görə bilərik:

Fonetik variantların bu dialektə istifadə olunma dərəcələri. İndiki zamanın subetnos xüsusiyyəti və dəyişməsi. «bu gün xakas dilinin dialekt bazası dəyişir» (V.Q.Karpov) Ədəbi dil və dialektlərin qarşılıqlı münasibəti fonetika sahəsində aydın görünür.

- İ -ii
- E -ee
- İq - eq (erqe, eerqe)
- İm –(imerqe) em- (emerqe)
- İmçək- emçək
- İrinçək- erençək

A – aa: pızaa-pızo, payorxaas-payorxos.

M-p variantlarının uyğunluğu: morsıx (saq.)- porsıx (ədəbi) «barsuk», maarsax (saq.)- paarsax (ədəbi), maarsırğa (saq.)- paarsırğa (ədəbi), maltırğan (saq.)- paltırğan (ədəbi), malçax (saq.)- palçax (ədəbi), maltı (saq.)- paltı (ədəbi), masxa (saq.)- pasxa (ədəbi), maxayax (saq.) – pağayax (ədəbi), morça (saq.)- porço (ədəbi) və s.

Beləliklə, sözlərin başlanğıcında m samiti ilə yanaşı samitinin işlənməsi eyni mənalı sözləri yaradır. Ancaq fonetik cildinə görə seçirlər.

Amma bununla belə, ədəbi dil variantında piçik sözü məktub, qramota mənasında işləndiyi halda, dialektə kağız, yazı, qeyd və s. anlamlarda istifadə olunur (Bax: -

S-c uyğunluğu: apsax-apcax «qoca»: İki də birlikdə işlənir: Apcax ürəenne N peer, pis çid irt pardi.

S- ç uyğunluğu: soxır (saq.)- çoxır (ədəbi), sımalçix (saq.)- çimalçix (ədəbi), sığanax (saq.)- çığanax (ədəbi). Soxır inek, çoxır malı çazaa todıra (folk.); Sırğay sığanaxın uuçanı saslapça (*Çebodaeva L. Öbəkələr*

bitsk, N.F.Katanov; N.P.Direnkova, F.Q.İs-xakov, N.Q.Domojakov, D.İ.Çankov, A.İ.İnkijekova, M.İ.Borqoyakov, D.F.Pataçakova, Q.İ.Donidze, V.Q.Karpov, O.P.Anjiqanova, O.V.Subrakova, L.İ.Çebodayeva, İ.S.Torokova və b.

Sibir türklərindən olan oyrot, şor və xakas dillərinin normativ qrammatikalarını (fonetika və morfologiya) -bu qiymətli əsərlərini (lingvistik üçlük) N.P.Direnkova yazmışdır. Onun 1942-ci ildə vəfatı həmin dillərin sintaksisini yarımçıq qoymuşdur. Bu əsərlər həm də türk dillərinin müqayisəli-tarixi planında öyrənmək üçün

Ədəbi dil. Ədəbi dilin əsasında saqay və kaçın dialektləri durur. Ədəbi norma saqay və beltir nitqi üçün səciyyəvidir- sıx (çix), xas (qaç), tas (daş), xol (qol), kös (göz), tün (gejə) və s.

Saqay dialektində: xul (qol), küs (göz), bir sıra fonetik «saqayzmlər» : uz (ox), üçren (öyrən,-mək).

Fonetika

Əlifba. 1914-1929-cu illərdə Rusiya ərazisində yaşayan türk bölgələrində olduğu kimi, xakaslarda da kiril yazısından istifadə etmişdir. 1929-cu ildən latın mənşəli əlifba istifadə olunur. Lakin 1939-cu ildən siyasi məqsəd güdən digər işlərlə yanaşı, xakaslarda yenidən kiril əlifbasından istifadə etməyə məcbur edilmişlər.

Xakas dilinə ləhcə dəyənələr də var. Bu ləhcə təsnif edilən zaman qədim türk dillərindəki « Ø sözü əsas sayılmış, bölgələrdə « çqrupu dillərinə xakas dili də daxil edilmişdir. Bu o deməkdir ki, dil-dialektləri bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək üçün belə bir təsnifatdan istifadə olunmuşdur.

Xakas əlifbası 36 işarə-hərfdən ibarətdir: a, b, v, q, ğ, d, e, j, z, i, l, y, k, l, m, n, N (sağır n), o, ö, p, r, s, t, u, ı, ü, f, ç, h, h, g, ö, ə, e, ü, ğ, c

æ- Xakas dili sintetik, analitik dillərə aiddir. Sözlün sonuna müxtəlif şəkilçilər- morfoloji göstəricilər artırılır. Bu göstəricilər sözə yeni məna verir və sözün şəklini dəyişir: pala (baala, uşaq)- pala-m (mənim uşağım), palalar (uşaqlar), pala-lar-ım (mənim uşaqlarım), pala-lar-ı-bis (bizim uşaqlar).

Bu dildə 9 adi, 8 uzun sait (cəmi 17) sait səs mövcuddur. Adı i saiti ilə yanaşı, qısa (dar) i saitindən də istifadə olunur ki, bu fakt əksər türk dillərində təsadüf olunmur. Bu saitin tələffüzü dar çərçivədədir.